

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Кръстьо Йорданов Йорданов

**Войнушката институция в българските земи
през XV-XVI век**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор”

София 2013

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ - БАН

Кръстьо Йорданов Йорданов

**Войнушката институция в българските земи
през XV-XVI век**

Шифър 05.03.06 (История на България XV-XVII в.)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор”

Научен ръководител:
Доц. д-р Олга Тодорова

Членове на научното жури:
Проф.д.и.н. Цветана Георгиева
Доц. д-р Стефка Първева
Доц. д-р Росица Градева
Доц. д-р Светла Янева
Доц. д-р Олга Тодорова

София 2013

Дисертационният труд е обсъден и насочен към защита от разширен състав на секция „Българите, Османската империя и Европа” на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките.

Дисертацията се състои от заглавна страница, съдържание, увод, три глави, заключение - обзор на основните изводи и оригиналните приноси в труда, списък на използваните извори и литература и приложения с общ обем от 549 страници.

Защитата ще се състои на 27 юни 2013 г. отчаса в зала на Института за исторически изследвания при БАН, бул. „Шипченски проход”, № 52, бл. 17.

Материалите по процедурата в съответствие със Закона за развитието на академичния състав са на разположение в канцеларията на Института за исторически изследвания при БАН и в Интернет на адрес: www.ihist.bas.bg

Войнушката институция е оставила траен отпечатък в историческото съзнание на българите. И това не е никак случайно. Войнушкият „корпус“, както е известно, бил създаден още в смутните години на османското завоевание - и то дори не след, а вероятно *преди* окончателното падане на Второто българско царство в ръцете на нашествениците и просъществувал чак до епохата на Танзимата, почти до Освобождението. Този изключително дълготраен живот на войнушката институция, чиято история практически се припокрива с цялата епоха на османско владичество над българските земи, наред с очевидно предосманския произход на институцията, фиксиран в самото ѝ славянско наименование, както и с необичайното място, което войнуците заемали в османския обществен ред, естествено стават причина войнушката тема отрано да привлече интереса на българските и чуждите изследователи.

Но въпреки вече натрупалата се значителна литература по темата, в българската историография и до ден днешен липсва едно цялостно и систематично изследване на войнушката институция, което да осветлява равномерно всички етапи от нейното съществуване. Особено неясна, поради сравнително ограничения обем и фрагментарен характер на достъпните до този момент османски регистри, си остава ранната история на институцията. В същото време новодоставените у нас като микрофилми османски войнушки описи от Истанбулския държавен архив, както и някои други документи от архивите на Република Турция, дават възможност за един нов поглед върху войнукула и за запълване на празнините в досегашното познание за него тъкмо що се отнася до най-ранния му и най-непроучен период. Точно това предопредели и **хронологическия обхват** на дисертацията, която е съсредоточена именно върху първите две столетия от съществуването на войнушкия корпус - от края на XIV до края на XVI в. Става дума за онзи „класически“ етап от съществуването на войнушката институция (времето на султаните Баязид II, Селим I, Сюлейман I и Селим II), когато организационните ѝ принципи вече били окончателно избистрени и отразени в законодателството. Може би не случайно тъкмо от времето на гореспоменатите османски владетели (1481 – 1574 г.) датират и по-голямата част от съхранените до наши дни специални войнушки описи и закони. В посочения исторически период османският бюрократичен апарат бил най-развит и функционален, със стремеж да обхване напълно в регистрите както данъкоплатците от раята, така и военизираните категории население, които, поне формално, спадали към привилегированото съсловие

на „военните“ (аскери). Именно богатият османо-турски архивен материал, останал като наследство от тази епоха, позволява очертаването на една сравнително достоверна картина за състоянието на войнушката институция в този конкретен момент от нейното развитие.

В териториален план изследването не обхваща всички балкански провинции на Османската империя, в които били регистрирани войнуци, а се ограничава преди всичко до рамките на българското етническо пространство и неговата непосредствена периферия. Този избор не се дължи само на факта, че войнушката институция възниква в хода на завоюването тъкмо в българските земи. До голяма степен той е продиктуван и от съдържанието на самите извори, които сочат, че през XVI в. войнуците, зачислявани на служба към държавните конюшни в османската столица, се рекрутирали *преди всичко* от българските земи. Например специализираните войнушки регистри от онова време съдържат, с нищожни изключения, данни най-вече за войнушкото население, обитаващо днешната българска територия (санджаците София, Никопол и Силистра, и казите Филибе, Пазарджик, Ески Хисар-и Загра (Стара Загора) и Одрин от санджака Паша). Доколкото обаче през XV и началото на XVI в. войнушка служба все още изпълняват и много от жителите на Кюстендилския санджак, той също е включен в изследването, като по обясними причини вниманието е насочено най-вече към онези негови административно-териториални подразделения и войнушки селища, които днес се намират в границите на България (Кюстендилско, Радомирско и Дупнишко).

При така поставените времеви и пространствени рамки, като се опира на постигнатото дотук от страна на българските и чуждестранните учени (Г. Гълъбов, В. Мутафчиева, Б. Цветкова, Е. Грозданова, Цв. Георгиева, Св. Иванова, Ст. Първева, Е. Радушев, Бр. Джурджев, Х. Иналджък, Ал. Стояновски, Я. Ерджан), както и на натрупаните до този момент данни за войнуклука през XV-XVI в., и като ги допълва с един значителен масив от непубликуван османотурски изворов материал, настоящият дисертационен труд си поставя за задача да очертае във възможната пълнота състоянието и еволюцията на войнушката институция в населените с българи територии през първите две столетия на османското владичество.

Целите на изследването се свеждат до следните няколко пункта:

1/ Да се проследи, доколкото това позволяват изворите, процесът на организационно изграждане на войнушкия „корпус“. Да бъдат открити както онези характеристики, които говорят за приемственост с военната организация на

българските земи от предосманската епоха, така и онези структурни специфики на войнушката провинциална организация, които били породени в хода на самото османско завоевание.

2/ Да се анализира характерът на службата на отделните категории войнуци и да се проследят последователните етапи на трансформация на тази служба от чисто военна във военно-помощна; да се уплътни с нови данни познанието ни за задълженията, които българските войнуци изпълнявали в Държавните конюшни в столицата, да се представи техният числен състав и разпределението им съобразно изпълняваните от тях функции.

3/ Да се изследва управленската йерархия на войнушката институция в двете й нива - провинциално и централно, като с помощта на новопривлечената документация се хвърли повече светлина както върху статута, функциите и кадровия състав на низшите звена, в които длъжностите се заемали от християни, така и върху средния и висш команден състав, състоящ се от мюсюлмани, който засега е бил обект на много слабо внимание в историографията. Да се посочат административно-териториалните единици и селищата, в които живеели или били зачислени на служба войнушките офицери.

4/ Да се представи, въз основа на новоиздирените източници, статистическа информация за общия брой на войнушкото население в българските земи в края на XV-началото на XVI в. Да се проследи разпределението му по административно-териториални единици и да се пресметне неговият относителен дял в рамките на християнската общност и на категориите християнско население със специален статут.

5/ Да се реконструира мрежата от войнушки селища в българските земи и да се осветли както евентуалната й връзка с местната доосманска военна организация, така и промените, които настъпват в нея през първите два века на османското владичество. Да се изследва динамиката на населението във войнушките поселения през XVI в. и да се обърне внимание на различните фактори, от които тя е била повлияна.

6/ Да се направи подробен преглед на нормативния, в т.ч. и данъчен статус на различните категории войнушко население (редовни войнуци, зевайд-войнуци, отменени войнуци и ямаци на войнушкия санджакбей) и на практическото му нарушаване, като въз основа на това се прецени степента на реалното му приложение.

7/ Да се разгледа войнушката бащина като основа на индивидуалното войнушко стопанство, да се представи структурата на аграрното производство в нея и да се проследят промените в нейния владелчески състав. Въз основа на войнушките бащини

и на други индикатори да се направят някои изводи за степента на имуществена и социална диференциация сред войнуците.

8/ Да се сравни профилът на войнушката икономика в отделните региони и да се характеризира стопанското развитие на някои от най-значимите войнушки селища през изследвания период, като се потърсят факторите, които предопределят местните стопански специфики .

9/ Да се подходи критично към историографското наследство по отношение на войнуците, като вкараният в научен оборот нов изворов материал бъде използван за документално опровергаване на някои историографски тези или на някои трайно залегнали в българската историческа памет митологеми, които преувеличават ролята на войнукула в историческото развитие на българските земи от предосманската епоха.

Изворите, привлечени за реализацията на така поставените цели, включват множество публикувани и непубликувани османски документи. Централно място сред тях заемат **подробните войнушки регистри**, в които поименно са записани войнуците и селищата, в които те живеели. От вече обнародваните документи от този тип в настоящия труд са използвани няколко фрагмента от регистри на войнуци от Софийско, Знеполско, Никополския санджак и Пловдивско. Дисертацията обаче е изградена с помощта най-вече на два непубликувани войнушки регистъра, доставени като микрофилми от Истанбулския държавен архив – ранният войнушки опис от 1486-1490 г. на Кюстендилския санджак и регистърът на войнуците от държавните конюшни за 1528/29 г. Вторият регистър, който е запазен цялостно, е в известен смисъл уникален. Той не само покрива всички български територии с войнушко население (с изключение само на Кюстендилския санджак), но съдържа и списък на ямаците на войнушкия санджакбей в някои селища от Пловдивско, както и списък на онези длъжностни лица от двореца и армията, за чиито коне се грижели определен брой дежурни войнуци, разпределяни всяка година на служба към различните подразделения на столичните конюшни. Тъкмо поради високата си информационна стойност регистърът от 1528/29 г. се явява своеобразен „гръбнак” на дисертацията. Допълнително в изследването са използвани още два специализирани войнушки регистъра - един от 1523 г., в частта му за Филибе, както и друг един войнушки опис, поместен в края на подробния регистър на тимари, зиамети и хасове в казата София от 1525/1526 г., който съдържа информация за състоянието на войнушката институция в Софийско и Знеполско.

Както е добре известно, съдържанието на „специализираните” войнушки описи се свежда до един сравнително ограничен набор от данни. Тези регистри нито обхващат

цялото войнушко население (съществен техен дефект е, че в тях не са отбелязани войнушките резервисти), нито са в състояние да създадат задоволителна представа за самите селища, които войнуците обитавали. Тези липси се запълват с помощта на някои описи на тимари, зиамети, хасове, мюлкове и вакъфи – както от типа на **подробните (муфассал) регистри**, така и от типа на **съкратените (иджмал) регистри**. От особена стойност за настоящото изследване са двата необнародвани съкратени описи от 1530 г., в които са обобщени данните от предходни подробни регистрации. Тези забележителни документи, съдържащи данни за големи дялове от Румелия, позволяват не само да се възстанови демографската ситуация във войнушките селища по времето на съставяне на войнушкия регистър от 1528/29 г., но и да се направят заключения относно реалния дял на войнуците сред целокупното християнско население и сред християните от „специалните“ категории. На свой ред донесените от Истанбул като микрофилми подробни регистри, привлечени в дисертационния труд, са от ключово значение за установяването на промените в числения състав на войнушките резервисти от различните райони на българските земи през изследвания период, както и за реконструирането на демографската и стопанска ситуация в някои от войнушките селища през същия период.

Въпреки че османските регистри формират главната изворова база на дисертационния труд, той разчита и на **други типове източници както от османски, така и от неосмански произход**. За разкриването на ранната история на войнушката институция например са оползотворени някои османски хроники. Нормативният статут и функциите на редовите войнуци и техните командири са анализирани въз основа на запазените войнушки законници и някои трактати на османски автори от XVI-XVII в., а реалният статус – на базата както на регистровата информация, така и на някои „единични“ документи като султански фермани, наследствени описи на войнуци и войнушки началници, вакъф-намета, и др. От източниците от европейски произход (пътеписи; съчинения на християни, попаднали в османски плен и служили дълго време в Двореца или в османската армия; дипломатически донесения и др.) също е извлечена полезна информация, която засяга най-вече организацията на войнушката служба в столицата, войнушките задължения в Държавните конюшни и войнушките „празници и делници“. Предимно с оглед разкриването на създамата се с течение на времето около войнуците „митология“, в дисертацията са използвани и някои домашни свидетелства, повечето от които, като например прочутият летописен разказ на поп Методий

Драгинов, представляват късни възрожденски преработки, носещи всички белези на идеологическите тежнения на своето време.

Структурата на дисертацията е подчинена на проблемно-тематичния принцип. Трудът започва с **УВОД**, в който е направен кратък обзор на развитието на историографията по темата, обосновани са хронологичните и пространствени рамки на изследването, набелязани са основните му цели и са разгледани източниците, на които то ще се базира. Изложението е разпределено в три глави, всяка с по няколко параграфа. За по-голяма прегледност включеният в тях статистически материал, извлечен от непубликувани и публикувани османо-турски регистри, е обобщен в таблици (общо 68 на брой в трите глави), а няколко по-интересни откъси от използваните непубликувани регистри са дадени като приложения в превод от османо-турски на български език.

* * *

ПЪРВА ГЛАВА на дисертацията е посветена на изграждането и устройството на войнушкия корпус.

В първия параграф на тази глава се разискват някои проблеми на **ранната история на войнушката институция**, която, според няколко лаконични споменавания в по-късни османски хроники, била учредена през 70-те г. на XIV в. при завладяването на земите на днешна Южна България. При разглеждането на въпроса за „потеклото” на институцията се подчертава, че самото очевидно славянско по своя произход наименование „войнук”, както и свързаният с войнушкото земевладение славянски термин „бащина”, много ясно подсказват, че войнуците били представители на една заварена от завоевателите структура, битувала през Средните векове на българска, а вероятно и на по-широка южнославянска почва - структура, която османците трансформирали, за да служи на военно-стратегическите им цели. Оспорена е, включително и чрез анализ на именния репертоар на войнуците от днешна Южна България по данни от османските регистри от XVI в., състоятелността на тезата на югославския историк Бр. Джурджев за произхода на войнушката институция от организацията на власите-номади и скотовъдци. Анализираният в параграфа свидетелства водят до извода, че войнушката институция, която първоначално била учредена на територията на днешна Източна и Централна Южна България, имала солидни местни корени, а и предимно български етнически състав.

В този параграф е засегнат и въпросът за социалната среда, от която били излъчени първите попълнения във войнушкия „корпус”, като е отхвърлена хипотезата,

изказана още от Х. Иналджък и доразвита по-късно от македонския историк Ал. Стояновски, за произхода на войнуците от средите предимно на дребното балканско благородничество. Изразено е мнението, че най-вероятно социалната база на войнушката институция следва да се търси в онези заварени от османците военизирани групи население - професионални войници, предимно селяни, и техните офицери, които срещу военната си служба получавали малки парцели земя за самоиздръжка, както и че войнушките бащини от османско време били пряк приемник на малките „пронии” на редовите средновековни войници. Разбира се, през първия век от османското владичество били съхранени частично и служебните „прониарски” владения на някогашната военна аристокрация на балканските средновековни общества. Доказателство за това е както раздаването на дребни тимари на някои низши войнушки офицери (каквито се явяват например войнушките лагатори), така и съществуването през XV в. на други спахии-християни, които вероятно също са наследници на дребната балканска аристокрация.

Най-накрая в същия параграф е поставен въпросът за естеството на войнушката служба в ранния период на османското владичество. Изтъква се, че противно на доминиралото доскоро в българската историография становище за военно-помощния характер на войнушката институция още от зората на нейното съществуване, изворите говорят по-скоро за обратното. В продължение на близо едно столетие след създаването на войнушкия „корпус”, а на места вероятно и за по-продължително време, служещите в „корпуса”, или поне една част от тях, били натоварени с чиста проба военни задължения. Към вече приведените в досегашните изследвания доказателства за първоначално военния характер на войнушките задължения са прибавени и някои допълнителни аргументи. Първият от тях се свързан с принадлежността на войнуците, според османското законодателство, към господстващата в Османската империя „класа”/”корпорация” на т.нар. „военни” (askeri). Макар и може би формална, тази категоризация, която се запазва дълго след като българските войнуци губят военния си облик и се превръщат в обикновен помощен персонал, обслужващ държавните конюшни, е симптоматичен белег за реално армейския характер на „корпуса” при неговото „рождение”. Аргументи в полза на първоначално военния характер на войнушката служба се търсят и в самото географско разположение на войнушките селища през XV-XVI в. По данни на някои османски регистри, изготвени малко повече от едно столетие след завоюването, много от войнушките селища са локализирани в

близост до стари средновековни крепости, във и около които и през XIV в. живеело войнишко население.

Вторият параграф се спира на **организацията и характера на службата на редовите войнуци през XVI в.**

Ако през първия век след учредяването на войнушката институция голяма част от войнуците все още изпълняват чисто военни задължения и служат като джебелии (войници в ризница), придружаващи по време на поход спахиите, то в края на XV-началото на XVI в., заедно с изместването на граничната линия по-далеч на запад, част от балканските войнуци постепенно губят своя статут и са произведени в обикновена рая. Войнушкото население от вътрешността на българските земи обаче не е засегнато болезнено от този процес на ликвидация, а просто е лишено от бойни функции и пренасочено на служба към държавните конюшни в столицата. Всъщност, както показва войнушкият опис от 1528/29 г., по онова време персоналът на столичните конюшни вече се попълва само със служещи, набрани от територията на днешна България и Източна Сърбия: казите София, Шехиркьой (Пирот) и Берковица от лива (санджака) София, санджаците Никопол и Силистра, както и казите Филибе, Татар Пазарджик, Ески Хисар-и Загра (Стара Загора) и Одрин от санджака Паша. Същият войнушки опис свидетелства и за една от междинните фази на трансформация на войнушката служба от военна във военнопомощна. Така например доскорошните джебелю-войнуци от Знеполе (Трънско) и Берковско, макар вече да са зачислени на работа към държавните конюшни, все още продължават да бъдат разпределяни в обичайните за войнуците-джебелии групи от по четирима души.

Въз основа на регистъра от 1528/29г. е уточнен численият състав на рекрутираните от българските земи войнуци (общо 6705 души, от които годишно дежурни 2162 души). Установено е, че повечето от тях (1882 дежурни годишно) служели в столицата. Описано е и разпределението на тези войнуци в т. нар. Малка и Голяма конюшня (с нейните две отделения – Вътрешно и Външно) към двореца. Първата група войнуци (1367 души) били зачислени към Голямата конюшня и се намирали под разпорежданията на Големия мирахор и помощника му, кехаята на Голямата конюшня. Част от тях (175-180 души в мирно време, и 105 - по време на поход) работели във вътрешното отделение на Голямата конюшня, където се отглеждали най-добрите султански коне. Най-вероятно представителите на тази „дворцова” група се набирали измежду войнуците, които в провинциалната организация били подчинени пряко на войнушкия санджакбей. Някои от служещите във Вътрешната конюшня били

натоварени с твърде отговорни задължения, като например войнуците, които охранявали скъпите конски украшения в хазната при сарачхането. На служба към Външната конюшня, която също била подразделение на Голямата столична конюшня, се числяли 718 войнуци, от които 266 са полагали грижи за конете на везирите и останалите дворцови служители от Външната служба. Остатъкът от 1367-те войнуци, записани към Голямата конюшня, изглежда извършвали второстепенна работа като косене на ливадите, сушене на сеното и поддържане на чистотата в оборите. Втората група служещи в държавните конюшни войнуци (518 души) се намирали под разпорежданията на Малкия мирахор и неговия помощник и работели в т.нар. Малка конюшня, където се грижели за второстепенните коне и товарните животни.

В последната част от параграфа се търси отговор на въпроса за престижа на войнушката служба. Акцентирано е на факта, че предвид важната роля на животинската тяга в домодерните армии, войнушките задължения не ще да са били смятани за второстепенни и незначителни, тъй като от тях в много голяма степен зависела бойната мощ на османската войска. Фактът, че на някои от българските войнуци било гласувано доверието да се грижат за личните коне на султана и други големци, се тълкува както като свидетелство за престижа на войнушката служба, така и като причина за развитото у част от войнуците по-високо самочувствие.

Третият параграф на първата глава се занимава с **управленската йерархия на войнушката институция в двете ѝ нива - провинциално и централно**. Тук са разгледани статутът, функциите и кадровия състав на войнушкия команден апарат, както и разпределението на този състав по административно-териториални единици и селища предимно според данните на войнушкия регистър от 1528/29 г.

Обоснована е тезата, че двете най-низши командни длъжности във войнушкия корпус – лагаторите и примикюрите - били напълно различни по естеството на изпълняваната от тях работа. Като преки помощници на средния ешелон войнушки офицери (сераскерите/черибашиите) изпъкват лагаторите. Показано е, че според описа от 1528/29 г. това са единствените войнушки командири от низш ранг, регистрирани в Софийско, Берковско, Пловдивско, Пазарджишко, Силистренско и Провадийско. Най-често те са записвани в отделни джемаати извън войнушките гьондери. За разлика от лагаторските задължения, задълженията на примикюрите (един термин, с който по принцип се обозначавали селските старейшини в някои селища с военизирано християнско население, най-вече при власите и отчасти - при войнуците) не били свързани пряко с войнушката служба. Доколкото през първата половина на XVI в.

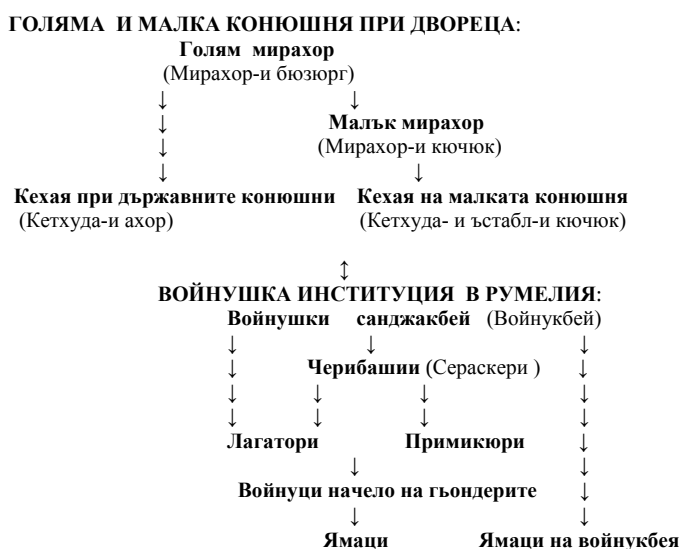
примикюри се откриват единствено в Никополския санджак, в този случай те вероятно съчетавали функциите на посредници пред властта при събирането на данъците във войнушките селища с грижите по запазването на войнушката дисциплина, за което по принцип отговаряли лагаторите.

Равностойно място в параграфа е заделено и за състоящия се само от мюсюлмани среден и висш войнушки команден апарат, който засега е бил обект на съвсем слабо внимание от страна на българската историография. Направен е опит да бъдат изяснени функциите на длъжностните лица от тези по-високи управленски нива на войнушката институция (сераскерите/черибашиите, войнушкият санджакбей и двамата мирахори в столицата), техните йерархически взаимоотношения, както и източниците, от които се формирали техните доходи. Издирени са сведения за някои конкретни исторически личности, заемали постове на войнушки санджакбей и мирахор през XV-XVI в. Представено е, въз основа на данните от османските регистри, и разпределението на войнушките офицери из българските земи.

През 1528/29 г. по-голямата част от българските войнуци (общо 5670 души, или 1826 дежурни годишно от санджаците София и Никопол, както и от казата Ески Хисар-и Загра и от нахията Йеркеч, спадаща към Ямболската каза), била подчинена на 9-има сераскери (черибашии). Изглежда резидиращите в центровете на санджаците сераскери били по-старши в йерархическо отношение в сравнение със своите „колеги“ от малките нахии, като с най-голям приход от служебното си владение изпъква сераскерът, базиран в София, по онова време център на Румелийското бейлербейство. Останалата по-малка част от българското войнушко население (1035 души или 336 дежурни годишно от Силистренския санджак и казите Филибе, Татар Пазарджик и Одрин) била поставена под прякото командване на войнушкия санджакбей, без посредничеството на сераскери (черибашии). Това разделение иде сякаш да потвърди едно любопитно сведение от трактата на Али Чауш (XVII в.), според което във войнушката организация имало два бюлюка: единият - обикновен, подчинен на черибашиите, а другият – дворцови, подчинен на върховния войнушки началник (т.е. на войнушкия санджакбей). Оттук следва, че войнуците от Филибе, Пазарджик и другите изредени по-горе региони, които според описа от 1528/1529 г. се командвали пряко от войнушкия санджакбей, вероятно били част именно от „дворцовия“ бюлюк, който, както подсказва името му, изглежда бил ангажиран в обслужването на конете на султана и на неговото обкръжение. Друг извод, направен въз основа на горните данни, гласи, че съвсем не е изключено различният тип организация на войнуците от Филибе, Татар Пазарджик, Одрин и

Силистренския санджак – от една страна, и войнуците от останалата част от българските земи – от друга страна, да отразява етапите в развитието на самата войнушка институция. Директно подчинени на войнукбея остават онези представители на войнушкото население от Южна България, чиито предци всъщност са били първите служещи във войнушкия „корпус“, докато при войнуците от териториите на бившето Шишманово царство, завладени от османците след учредяването на институцията през 70-те г. на XIV в., непосредственото ръководство се осъществява от средния ешелон войнушки офицери – сераскерите (черibaшиите).

По отношение на войнушкия санджакбей (войнукбея) се поддържа хипотезата, изказана още от Я. Ерджан, че поне през XVI в. той бил единствен за цяла Румелия. Хипотезата е обоснована и с някои нови аргументи и е допълнена с предположението, че седалище на войнукбея най-вероятно бил град Пловдив (Филибе). В подкрепа на това становище се посочва, че личните ямаци на войнушкия санджакбей (52 мъже по данни на войнушкия регистър от 1528/29 г. и на тимарския опис от 1570 г.) са рекрутирани именно от района на Филибе, както и че, по сведения на пътешественици от XVI-XVII в., във Филибе съществували големи държавни конюшни. Въз основа на новопривлечените източници е предложена и една по-детайлизирана схема на структурата на войнушката институция:

Изтъква се също, че доколкото може да се съди по достъпната документация, всички средни и висши войнушки чинове произхождали от средите на т.нар. „капъ кулу“ и платената султанска войска. Фактът, че до по-горните етажи на войнушкия корпус достъп имали само мюсюлмани, и то не какви да е, а главно такива, идващи от средите

на кул-системата, на практика свеждал до минимум възможностите на по-дребните командни чинове да аспират за една по-висока позиция. Това вероятно е и обяснението за нищожния дял на обръщенците към исляма в редовете на войнуците.

* * *

ВТОРАТА ГЛАВА е посветена на географското разпределение и числения състав на войнуците в българските земи в края на XV-XVI в. Материалът, изложен в тази глава, дава възможност за очертаване на една сравнително пълна картина на войнушкото население и на мрежата от войнушки селища, като позволява да се проследят промените в тях в продължение на цяло едно столетие и да се направят някои по-обща изводи за цялостното развитие на войнушката институция през първите два века на османското владичество.

В първия параграф са представени някои **обща данни и наблюдения** за войнушкото население, базираци се предимно на описа на войнуците от държавните конюшни за 1528/29 г. и на два съкратени описа от 1530 г. Изводът, до който се достига тук е, че в широките граници на българската етническа територия и нейната непосредствена периферия, от Северна Добруджа до днешна Македония и Източна Сърбия, през третото десетилетие на XVI в. регистрираните християни възлизат на около 300064 пълноценни домакинства, неженени мъже и вдовишки семейства, което прави 79 % от всички данъкоплатци. В този брой се включват и 18 898 мъже от войнушкото население – редовни войнуци, зевайд-войнуци и отменени войнуци. Това означава, че към края на 20-те г. на XVI в. войнушкото население държи един относително висок процент не само по отношение на християните (около 6, 81 %), но и на всички регистрирани данъкоплатци - християни и мюсюлмани (около 5,33%). За реалната тежест на войнушкото присъствие в българските земи обаче най-добре свидетелства фактът, че войнушкото население съставлявало цели 32% от икономически най-активното население – освободените от авариз домакинства, както и 56% от освободените от авариз християни със „специален” статут. При провеждането на тези изчисления не са взети предвид войнушките групи от югозападните и северозападните предели на Румелия, където по същото време (третото десетилетие на XVI в.) войнушката организация вече отивала към пълната си ликвидация. През 1530 г. този процес вече бил приключил в санджака Вълчитрън и се намирал в междинна фаза за войнуците от Кюстендилския санджак и Епир, които все още съхранявали организационната си структура, но като данъкоплатци в рамките на султанските хасове.

В следващите пет параграфа от тази глава е систематизирана по региони и административно-териториални единици информацията за войнушкото население и за обитаваните от войнуци селища през XV-XVI в. Открити са някои регионални особености на войнушката селищна мрежа, анализирана е динамиката в броя на войнушкото население по места и факторите, влияещи върху неговото увеличение или намаление.

Развитието на войнушката институция и на нейната инфраструктура в **Кюстендилския санджак**, който през XV- XVI в. е един от най-гъсто населените с християни райони на българското пространство, може да се подели на два подпериода. През първия, който обхваща времето до края на XV в., войнушкият контингент, рекрутиран от региона, е твърде многочислен (2237 войнуци, или 5,16% от цялото християнско население на санджака). Големият брой войнуци вероятно отразява демографското състояние на този ареал през ранния период от османското владичество, когато недостигът тук на мюсюлмани, които да попълват редовете на армията, се компенсирал чрез набирането на местно християнско население, притежаващо боен опит. Една по-малка част от кюстендилските войнуци (жители главно на казите Ълъджа/Кюстендил и Враня) още през 80-те г. на XV в. са регистрирани като „черни войнуци“, което означава, че вероятно още тогава те са били зачислени на служба към Държавните конюшни. По-голямата част от войнуците в санджака обаче през 1486/87 г. продължават да се водят за джебеллии.

През втория подпериод, който е много по-богато документиран, османската власт започва да стеснява военизирания статут на джебелиите. Този процес изглежда завършва към 1519 г., когато в Кюстендилския санджак са регистрирани единствено войнуци от държавните конюшни. Може би отчасти поради това, че заедно със стабилизирането на мюсюлманския елемент на Балканите необходимостта от поддържане на огромни маси военизирано и привилегировано в данъчно отношение християнско население постепенно отпада, а може би отчасти и поради факта, че хазната се нуждае от все повече средства за заплащане на по-ефикасната в новите условия платена армия, но през първата половина на XVI в. войнушкото население от санджака е подложено на съществена трансформация. Част от войнуците са изцяло приравнени по статут с обикновената рая, а друга част запазват организационната си структура, но вече като данъкоплатци в султанските хасове. Изглежда главно по фискални съображения (стремеж за повишаване дела на държавните приходоизточници) през XVI в. непрекъснато нараства броят на т.нар. „отменени войнуци“ в Кюстендилския санджак.

Изворовите данни сочат, че техният брой от 1530 г. (5643-ма) надвишава с цели 959 души сбора на редовните войнуци и зеваид-войнуците, регистрирани през 1519 г. (4684-ма). Като цяло тази тенденция е валидна и за онези нахии от санджака, които са разположени на днешна българска територия (Кюстендилско, Радомирско, Дупнишко, Горно Краище и Сирищник). Само в казата Ълъджа например през 1530 г. са регистрирани 1798 отменени войнуци, а през 1570 г. техният брой нараства до 1919 души.

Реорганизацията и новият статут на войнуците от Кюстендилския санджак довеждат и до промени във „войнушката“ поселищна мрежа, която тук по принцип се характеризира с липса на изцяло войнушки села. Така, макар с течение на времето повечето стари войнушки средища да се запазват като такива, през XVI в. на „войнушката карта“ се явяват и села, за които в предходния период не е било регистрирано войнушко присъствие.

При все че не разполагаме с конкретни данни за войнуци в **Софийския санджак** от края на XIV и първите десетилетия на XV в., фактът, че в някои османски наративи се упоменава за войнуци в Софийско по време на кръстоносните походи от 40-те г. на XV в., говори за това, че основата на войнушката организация тук е била положена доста по-рано, вероятно наскоро след падането на София под османска власт. Специално по отношение на нахията София, данни за войнушки селища се откриват още в съкратения опис от 1444/45 г.

Наличните засега сведения открояват войнуците от Софийския санджак като една от най-големите войнушки концентрации в днешните българските земи през първата половина на XVI в. Регистрираните през 1528/29 г. в трите кази на санджака (София, Шехиркьой и Берковица) общо 2 275 войнуци формират втората по численост войнушка общност след тази в Никополско. Като се има предвид обаче много по-голямата територия на Никополския санджак, може да се каже, че в Софийско войнушкото присъствие е дори по-силно изразено. Въпреки голямата гъстота на селищната мрежа в нахиите София, Малка и Голяма Планина, Шехиркьой, Висока, Знеполе и Берковица, в целия Софийски санджак липсват значителни войнушки поселища, като войнуците са разпръснати в голям брой населени места. Например през 1528/29 г. само в нахията София селищата с регистрирано войнушко население са общо 99 на брой. Най-големите концентрации на войнушко население са в селата Петърч (29 войнуци) и Връбница (26) от нахията София, както и в село Бреже от нахията Малка Планина (27). От гледна точка на организационната структура на войнушката

институция обаче като важни се очертават други селища. Едно от тях е с. Куманица (дн. Кубратово), в което през 1528/29 г. са регистрирани трима от общо седмината нахийски лагатори. Изглежда те били представители на стари войнушки родове, чиито потомци от мъжки пол изпълнявали лагаторска служба повече от век. Като цяло, впечатлява организационната плътност на войнушкото низше командване в региона, за който през 1528/29 г. отговарят трима сераскери (черибашии), 16 лагатори, записани в свои джемаати извън гьондерите, а на места, като например в Знеполско, и примикюри. Тя вероятно отразява както доскорошната стратегическа значимост на Софийския санджак, в който през XV в. били дислоцирани голям брой джебелю-войнуци, натоварени с реална военна служба в османската армия, така и ролята на София като център на Румелийското бейлербейство от средата на XV в. насетне.

Войнушкият опис от 1528/29 г. показва онзи преломен етап от съществуването на войнушкия корпус, когато повечето от джебелю войнуците, включително и 764-те души довчерашни джебелюи от Знеполе и Берковско, били превърнати от действителни бойци във военнопомощна част, обслужваща държавните конюшни. Но за разлика от Кюстендилския санджак, където проведеното през първата половина на XVI в. „девоенизиране“ на войнушкия корпус се съпровождало от едно плавно увеличаване на броя на войнушките резервисти, в Софийско към средата на века зеваид-войнуците намаляват. Намалява също така, макар и незначително, и броят на населените места с регистрирано войнушко население. И тук обаче, както и в Кюстендилско, се наблюдава появата на войнуци в доста села, които при предходните регистрации не са отбелязани като войнушки. Данните от втората половина на XVI - началото на XVII в. говорят, че и в Софийско живота си като войнушки средища продължават най-вече онези населени места, които още през XV в. са могли да се похвалят с едно по-сериозно войнушко присъствие.

Регистровите данни за състоянието на войнушката институция и войнушките селища в **Никополския и Силистренския санджак** през първата половина на XVI в. показват едно твърде неравномерно разпределение на войнушкото население между тези две големи териториално административни единици. Докато в казите Ямбол, Провадия и Силистра на санджака Силистра през 1528/29 г. са регистрирани общо 395 редовни войнуци, по същото време в Никополския санджак войнуците са почти десеторно повече - 3 411 души, с което той излиза на първо място по многочисленост на войнушкото население след всички български региони. Вероятно тези различия се дължат не само на различната площ и гъстота на населението на териториите с регистрирани войнуци от

двата санджака, но и на различните обстоятелства, при които била учредена войнушката институция в тези санджаци, и по-точно – на различната плътност на тяхната предосманска военна „инфраструктура”.

За разлика от повечето райони на българските земи, където средният брой войнуци за едно селище рядко надминава няколко десетки души, в отделни населени места от Никополския санджак са регистрирани между 100 и 200 души редовни войнуци. Нещо повече, по данни на един подробен и един съкратен тимарски опис, в периода 1516-1530 г. в Никополската, Ловешката и Търновската кази на санджака съществували села, в които цялото незаписано във войнушките регистри мъжко население спадало към категорията на зеваид-войнуците. Изключително големи войнушки селища в Никополска каза по онова време са Пордим, Пелишад, Брест, Бръшляница, Койнаре, Баница, Дъбник (Горни или Долни Дъбник), Новосел и Машовиче. Многочислена група войнуци и техни резервисти към началото на XVI в. са регистрирани и в Търновската каза, например в Радан, Сушица, Вълчетрън, Сливово, Летница и Бяла, както и в Брестово и Торос от Ловчанската каза. Логиката подсказва, че това голямо струпване на войнуци в Никополско и Търновско би следвало да се отдаде най-вече на факта, че тези райони били навремето хинтерланд на средновековната българска столица Търново и на крепостта Никопол - последното убежище на последния български цар. Също толкова логично е да се предположи и това, че селищата с войнушко население в казите Ловеч и Враца от първите столетия на османското владичество отразявали граничните територии на Шишманова България след завоюването на София през 1385 г., когато пределите на царството се стеснили дотолкова, че османските турци вече застрашавали западните старопланински проходи. В полза на тезата за континуитета между войнушките поселения от предосманско и османско време говори фактът, че войнушките селища от казите Ловеч и Търново, както и тези от казата Никопол, които са съсредоточени в близост до Плевен и по поречието на Искър, били все стари села, чието съществуване е документирано още в османските описи от XV в.

Един любопитен епизод от историята на войнушката институция в Ловешко е по-късната ислямизация на доста от войнушките села в района, сред които и голямото войнушко село Торос. През втората половина на XVI в. този процес е още в своя зачатък. Каквато и да е била причината за този масов ислямизационен процес, той е едно голямо изключение на фона на историята на войнушките селища от другите краища на българските земи. Но това изключение напомня, че не бива да се приема безрезервно

хипотезата, че присъствието на войнушкото население в селищата било едва ли не гаранция за запазване на православната вяра, поддържането на храмовете и свързания с тях духовен живот. Много по-реалистично би било да кажем, че конкретните условия в даден регион са оказвали решаващо влияние върху стопанския и обществен живот, а и върху житейския избор на определени групи хора да заменят вярата си с господстващата в държавата религия.

Данните за Силистренския санджак, където през първата половина на XVI в. откриваме войнушко население в близост до самия град Силистра, както и в Провадийско, Сливенско и Ямболско, също както при Никополския санджак навеждат на мисълта за приемственост между доосманската войнишка и османската войнушка организации. Според двата войнушки описа от 1528/29 и 1548 г. гьондерите в Силистренско и Провадийско са съставени от по 4-ма души, което подсказва, че вероятно чак до началото на XVI в. войнуците от тези райони са били джебелю-войнуци на реална военна служба. Най-многочислената група войнуци от санджака обаче е регистрирана в районите на Ямбол и Сливен. В тези райони, които по време на Второто българско царство представлявали стратегически важна погранична зона, през XIV в. навярно е бил концентриран голям брой военизирано население, трансформирано покъсно при османците във войнушко. Във всеки случай, според сумарните данни на съкратения опис на тимари, зиамети, хасове, мюлкове и вакъфи от 1530 г. и войнушкия опис от 1528/29 г., войнуците по това време съставляват цели 81% от християните в казата Ямбол. Също така през целия XVI в. селища като Жеравна, Медвен, Катунисце, Бутово, Ново село и ямболското предградие Каргуна са обитавани от един значителен процент войнушко население. Би могло да се допусне, следователно, че жителите на споменатите населени места са били сред първите, включени в състава на войнушкия „корпус“ още при учредяването на войнушката институция, най-вероятно през 70-те г. на XIV в. Допълнителен аргумент в полза на това становище е фактът, че според войнушкия регистър от 1528/29 г. войнуците от нахиите Ямбол, Сливен и Йеркеч в Ямболската каза били разделени на две групи, като едната от тях, състояща се от 149 войнуци и 2 лагатори, се намирала под прякото командване на войнушкия санджакбей.

За приемствеността между доосманската и османската епоха има още един довод. Ако допуснем, че османската власт сама и по своя собствена инициатива е образувала войнушките селища, то логично би било през XV-XVI в. да откриваме тези поселения най-вече в пограничната ивица на серхада около река Дунав. Както се вижда от обзора на войнушките селища в Никополския и Силистренския санджак обаче, това

въобще не е така. Войнуците от стратегически важните и през XVI в. райони на Оряхово, Свищов и Силистра всъщност били сравнително малобройни, докато тези от вътрешните за империята райони на Ловеч, Плевен, Търново, Сливен и Ямбол многократно ги превъзхождали по численост. В крайна сметка, съдейки както по броя на войнуците, така и по местоположението и старинността на войнушките селища в Никополския и Силистренския санджак, имаме достатъчно основания да мислим, че османците съхранили до голяма степен не само статута на бившите български войници, но и самите войнишки селища от епохата на Шишмановото царство.

Прегледът на войнушките регистри за 1528/29 и 1548 г., както и на подробните тимарски описи от 1516, 1545 и 1579/1613 г., извежда на преден план и някои интересни особености и тенденции във „войнушката демография“ от XVI в. Първата от тях е, че през първата половина на XVI в. сред зеваид-войнуците (и много по-рядко - сред войнуците) присъстват и малък брой мюсюлмани. Обаче от 40-те г. на XVI в. до началото на XVII в. всички записани като зеваид-войнуци жители на селищата в Никополския санджак са християни, което идва да подсказва, че войнушкият статут на населението по онова време определено не стимулирал ислямизационните процеси. Второто по-интересно наблюдение се отнася до движението в числения състав на войнушките резервисти в течение на XVI в. Прави впечатление, че през 1516 г. броят на зеваид-войнуците е много голям, а 20 села в Никополската каза, както и някои села в Ловешко и Търновско дори са изцяло населени с войнуци и техни резервисти. Но през 1545 г. броят на зеваид-войнуците вече е чувствително занижен, като в отделни случаи някои резервисти (в т. ч. и бившите резервисти-мюсюлмани) са записани като рая, а други техни представители вероятно попълват редовете на войнушкия „корпус“. За това свидетелстват както появата на раетско население в дотогавашните изцяло войнушки селища, така и чувствително нарастналият брой на редовните войнуци в специализирания войнушки опис от 1548 г. Може би записването на част от зеваид-войнуците като рая по това време изразява стремежа на централната власт да не ощетява владелците на тимари чрез прекомерно увеличение на зеваид-войнуците в големите войнушки села. Но през 1579/1613 г. отбелязваме точно обратната тенденция – числеността на войнушките резервисти отново се увеличава. Отговорът на въпроса какви са причините за тази промяна вероятно се съдържа в обстоятелството, че тези нови зеваид-войнуци от края на XVI в. били записани като данъкоплатци към султанските хасове – една, както се знае, все по-актуална към онзи момент форма на земевладение, с приходите от която се покривали важни държавни разходи. Голяма част

от тези разходи били свързани с издръжката на платената войска, която придобивала все по-голямо значение за сметка на губещата старите си позиции спахийска конница. Изглежда, провеждайки своята политика за увеличаване броя на данъкоплатците от държавните хасове, властта не се поколебала да се възползва за своите цели и от демографския прираст сред роднините на редовите войнуци.

Наред с Ямболско и Сливенско, **казата Филибе** също е едно от първоначалните ядра на войнушката институция в Румелия. Доброволното предаване на Пловдив (Филибе) в ръцете на завоевателите, за което се споменава в изворите и което до голяма степен се потвърждава от факта, че и след завоеванието пловдивското християнско население продължава да живее в махали, разположени във вътрешността на града, не ще да е било без значение за решението на османците да гласуват доверие на местните войници, като ги ангажират в новоизграждащия се войнушки корпус. Във връзка с приемствеността с доосманската епоха следва да се подчертае, че почти всички войнушки селища в казата са стабилни селища, които вероятно или със сигурност са съществували още преди османското завоевание. При това повечето от тях са разположени по стратегически места, в околностите на крепости, които били част от отбранителната система на Второто българско царство.

През първата половина на XVI в. в казата Филибе се наброяват 40 населени места с регистрирано трайно войнушко присъствие, като през 1528/29 г. войнуците в тях възлизат на 391 души. Подобно на „колегите“ си от останалите български земи, тези войнуци също са рекрутирани предимно от селата. Дори малкото на брой „градски“ войнуци, тези от самия Филибе, обитават две махали в покрайнините на града, едната от които (Болад) всъщност е бивше село. Въпреки това, като център на провинциалната войнушка организация в Румелия и седалище на войнушкия санджакбей, град Филибе изглежда играел важна „поддържаща“ роля за войнушките поселения в региона. Неслучайно някои от най-големите войнушки села в казата са разположени в непосредствена близост до града, като жителите на селата от северната околградска дъга явно служели в големите държавни конюшни, издигащи се в северните покрайнини на тогавашния град, а тези от южните околности на Филибе, както и тези от северните склонове на Родопите, най-вероятно били ангажирани в намиращите се в околностите на днешния южен пловдивски квартал Коматево султански сараи.

При проследяването на състоянието на войнушката институция (население и селища) в казата Филибе през XVI в. е приложен географският принцип, като войнушките села в казата са поделени на три групи: 1/населени места, разположени

северно и южно от град Филибе в непосредствена близост до него; 2/ населени места, разпръснати из северната част на Стремската равнина, Средногорието и Чирпанско; 3/ населени места по северните склонове на Родопите, в близост до стари средновековни крепости. С оглед на по-нататъшната историческа съдба на войнушкото население в казата обаче, по-валидно се оказва едно друго деление, което отчита не разположението, а статута на обитаваните от войнуци селища- тимарски или вакъфски/мюлкови.

Анализът на данните за казата Филибе показва, че войнуклукът се запазва предимно в тимарските села. Именно там в течение на следващите векове числеността на войнуците се съхранява и дори се увеличава, което би могло да се тълкува като една косвена индикация за намаляващото значение на спахийската войска в системата на османската армия. Такъв е например случаят със селата Златитрап, Костиево, Брестовица, Радиново, Рогош, Скуtare, Цалапица, Бурунсуз Добри, Калековец Дъбене и Тахталу (Тополово), в които в края на XVII в. живеят неколккратно по-голям брой войнуци, отколкото през първата половина на XVI в.

Съвсем друга е съдбата на войнуците от онези села, които още през XVI в. са придадени към султански вакъфи или към мюлкове и вакъфи на членове на султанското семейство. В тези села статутът на войнуците и техните резервисти към 1570 г. вече е отменен, като всички те са сведени до обикновена рая. Така в края на XVII в. в някои от най-значимите в предходното столетие войнушки села на каза Филибе (като Станимака, Пастуша, Мързан, Кърнофул, Строево, и Войнягово, приписани към вакъфите на султан Сюлейман I, или като Перущица, която става част от мюлковете на Шах султан, дъщеря на на Селим II) войнуци вече няма. Смисълът на тази промяна вероятно трябва да се търси в това, че пренасочвайки бившите войнуци към султанските вакъфи или към мюлковете и вакъфите на други видни членове на династията, които на практика били своего рода „държавни” приходаизточници, османската централна власт се опитвала да повиши дела на средствата, постъпващи пряко в хазната, за да посреща все по-нарастващите си разходи - включително и онези, необходими ѝ за поддръжката на платената пехота. Промяната обаче не означава, че всички горепосочени села автоматично западат. Напротив, някои от тях достигат до значителен просперитет, но вече благодарение не на войнушкия, а на вакъфския си статут.

Трябва да се отбележи, все пак, че процесът на превръщане на войнушкото население в рая не се развил в „частните” вакъфи. Така например, въпреки че Сушица с

друго име Шахин кьой (днес Карлово) била част от вакъфа на Али бей Карлъоглу, селото не е засегнато от ликвидацията на войнушкия статут, проведена в края на 60-те г. на XVI в. в други вакъфски села от региона.

Ситуацията в **каза Татар-Пазарджик** през XVI в. е в много отношения сходна с тази в казата Филибе.

През първата половина на столетието там съществуват 21 войнушки селища с общо 362 служещи, като само едно от тези села (с. Доган, днес съставно на Мало Конаре) се намира в откритата равнина в близост до самия град Пазарджик. Всички останали войнушки села са разположени или на юг от града, в подножието на Родопите, или на север – по долините на реките Тополница и Луда Яна, сред хълмистия терен между Овчите хълмове и Същинска Средна гора, където през XVI в. откриваме едни от най-големите християнски селища в българските земи. Сред тях на първо място трябва да се посочи Панагюрище, което през първата половина на XVI столетие е третото по брой на жители с войнушки статут населено място в българските земи (след Пордим и Койнар от Никополския санджак). В долината на река Тополница е разположено и Калугерово, което със своите 719 християнски домакинства, част от тях на войнуци, към 1570 г. е едно от най-многолюдните християнски села в българските земи. През XVI в. повечето от войнушките селища в Татар-Пазарджишко спадат към много големите населени места, с над 80 домакинства, което свидетелства за стабилност на селищния живот в тях през първия век и половина от османското владичество, както, вероятно, и за един предосмански произход. Част от всички тези селища без съмнение са били свързани с отбранително-фортификационната система на Второто българско царство.

Успешното развитие на войнушките селища от Средногорския дял на казата, сред които особено се откроява Панагюрище, е до известна степен предопределено от щастливото съвпадение на няколко различни фактора: изгодно географско положение далеч от големи военни пътища; благоприятен, особено за развитието на скотовъдството, климат; съхранен почти еднороден етно-конфесионален състав и разбира се - войнушки статут на голяма част от жителите. За някои населени места като Стрелча, Калугерово и Черногорово обаче, доста благоприятно с оглед на тяхното разрастване и запазване на християнския им облик повлиял техният вакъфски статут. Изглежда че в своята съвкупност всички тези фактори способствали не само за икономическия просперитет на региона, но и за по-силното местно самоуправление, пък и за по-голямата будност и борбеност на местното население.

Втората група войнушки селища от района на Татар Пазарджик са разположени южно от града, в подножието на Западните Родопи. Повечето от тях са стари населени места, съществували и преди османското завоевание. Както показват данните от използваните в дисертацията османски регистри, още от XVI в. развитието на много от тези селища се предопределяло не толкова от войнушката служба на част от жителите им, колкото от вакъфския или хасовия им статут. Това важи както за села като Белово и Баткун, така и за селата от Чепинското корито (Дорково, Костандово, Каменица, Корово, Ракитово, Баня и Лъджене), които, както още навремето В. Мутафчиева показва, от средата на XVI в. стават част от вакъфите на султан Сюлейман I, предназначени за издръжката на религиозния комплекс към джамията Сюлеймание в Цариград.

Информацията от войнушкия регистър, съставен през 1528/29 г., позволява да бъде изразено и едно по-категорично становище относно евентуалната роля на войнуците за ислямизацията на Чепинско. Както е добре известно, т. нар. летописен разказ на поп Методий Драгинов, повествуващ за събития от XVII в., отрежда на войнуците важно място в историята с помюсюлманчването на Чепинския регион. В този текст, публикуван за пръв път в разгара на църковно-националните борби от възрожденеца Стефан Захариев, се разказва, че пловдивският митрополит Гавраил, раздразнен от факта, че чепинските войнуци не му плащали никакви църковни данъци, ги наклеветил, че уж искали да вдигнат бунт срещу османската власт. Точно това станало и причината цялото местно население да бъде насилствено ислямизирано. Войнушкият регистър от 1528/29 г. обаче съвсем ясно показва, че още в края на 20-те г. на XVI в. в чепинските села изобщо не е регистрирана онази многочислена група войнушко население, за която се намерва в обнародвания от Захариев „летописен разказ“. Единственото населено място, в което по онова време са регистрирани войнуци (и то едва трима души), е село Ракитово. При това още към 1570 г. службата и статутът на ракитовските войнуци са окончателно отменени. Тези сведения дават основание да се твърди, че чепинските войнуци нямали отношение към събитията от XVII в., за които става дума в „летописната бележка“ на Методий Драгинов - всъщност още през втората половина на XVI в. въпросната категория население била изчезнала от историческата сцена на този български край. Историята с войнуците, следователно, по всяка вероятност е плод само на творческото въображение на самия Ст. Захариев.

* * *

ТРЕТАТА ГЛАВА третира въпроси, отнасящи се до социално-икономическото положение на войнуците и стопанската дейност, извършвана в техните бащини.

Първият параграф е посветен на **данъчния и социално-правния статут на войнушкото население - както в нормативен, така и в реален план.**

Според своя данъчен статут, отразен във войнушките закони и в подробните османски описи, през XVI в. войнушкото население може да бъде разделено на четири групи. В първата група попадат редовите войнуци, които били освободени от поголовния данък джизие, както и от десятъци, испенче и извънредни държавни данъци върху произведеното от войнушката бащина. В случай че обработвали мирийска земя извън бащините си обаче, войнуците били обвързвани с изплащането на десятъци в полза на владелците на земята. Редовите войнуци били освободени и от данък върху овцете и свинете, като единствено при войнуците овцевъди данъчните облекчения били ограничени до 100 необлагаеми глави овце. Втората група войнушко население е тази на войнушките резервисти (зеваид-войнуците). Ако обработвали самостоятелен парцел земя, те били освобождавани от извънредните данъци, което, макар да не изглежда голяма привилегия, не е и съвсем незначително данъчно облекчение. Членовете на войнушките семейства пък, независимо дали били редовни войнуци или резервисти, се ползвали и от друго едно облекчение, което било добра предпоставка за разгръщането на тяхната стопанска инициатива – в случай, че обработвали мирийска земя извън отпуснатите им „свободни” бащини, те дължали само десятъци и саларие на владелците на тимара, без обаче да били натоварени с държавните „извънредни” данъци, които, както е известно, с течение на времето се превърнали не само в напълно редовни, но и във все по-обременителни за обикновената рая. Третата група войнуци се състои от ямаците на войнушкия санджакбей, които с изключение на дължимите 216 акчета в полза на прекия си началник, войнукбея, не плащали други данъци върху бащините си. Четвъртата група войнушко население се оформя от т. нар. отменени войнуци (войнуган-и менсукх). След като били зачислени за данъкоплатци към султанските хасове, те запазили част от данъчните си привилегии, като били задължени само с плащането на годишна сума под формата на макту. В крайна сметка сумарната информация за нормативно гарантираните на войнуците права и за войнушките данъчни задължения и облекчения води към извода, че войнуците били доста по-облагодетелствани в сравнение не само с обикновената рая, но дори и с много от категориите население със „специален” статут. Притежаваната от редовните войнуци бащина, обработвана без обвързване с плащания на десятъци и извънредни данъци, ги

отделяла в една обособена привилегирана група и ги доближавала плътно към категорията на „военните”(аскери), към които те и бездруго формално се числяли.

И макар, както сочат документите, още през XVI в. този нормативно гарантиран статут на войнушкото население да бил нарушаван както от представителите на провинциалната администрация, така и от самата централна власт, която постепенно орязвала войнушките привилегии, войнуците пак остават един слой, който се ползвал от чувствителни икономически и социални предимства, заемайки по този начин място между аскерите и обикновената рая.

Във втория параграф на главата са разгледани **войнушките бащини през XV-XVI в.** като основа на индивидуалното войнушко стопанство.

Разгледан е въпросът за размера на бащината и за евентуалните механизми за нейното разширяване. Сравнението между двата последователни описа на войнуците в Пловдивско, съставени през 1523 и 1528/29 г., показва, че при втората регистрация в някои войнушки бащини се появяват нови парцели ниви, лозя и зеленчукови градини. Това обаче не трябва да се тълкува непременно като свидетелство за възможността войнуците да разширяват бащините си чрез сеч на гора или усвояване на необработваеми дотогава площи. По закон подобни допълнително разработени участъци не се смятали за част от войнушките бащини, а десятъците от произведеното в тях се полагали на владелеца на тимар. Освен това в двата войнушки описа намираме категорични доказателства, че в отделни случаи със сигурност не ставало дума за разширение на войнушката бащина, а просто за подялба на вече включени в нейните граници земи, оставени временно за почивка и наторяване от добитъка. Въпреки всичко, част от войнуците изглежда наистина успявали с течение на времето да увеличат размера на своите бащини. Това, както загатват някои пасажии от самото войнушко законодателство, а и някои османски документи от XVII в., ставало чрез неправомерно „навлизане” в спахийска земи, съпроводено с отказ да се заплащат дължимите по закон на спахията данъци.

Специално внимание в този параграф е заделено и на промените във владелческия състав на войнушките бащини, настъпили в резултат от отмяната на войнукука в някои райони. Анализирани са например ситуацията в Кюстендилско според подробния опис на отменените войнуци в Кюстендилския санджак от 1570 г., който отразява онзи етап от развитието на войнушката институция, когато местните войнуци се оказали излишни не само като бойци по време на военните походи, но и за служба в столичните Държавни конюшни, и били записани като данъкоплатци към

султанските хасове. Тази трансформация, както демонстрира регистърът, рефлектирала върху владелческия състав на войнушките бащини в две посоки: първо – колективните бащини, владени и обработвани от няколко отменени войнуци, се превръщат в почти единствената форма на войнушка поземлена собственост в региона, и второ – част от войнушките бащини запустяват, благодарение на което някои от тях започват да преминават в ръцете на предприемчиви мюсюлмани.

Подобни процеси, дори още-по-ясно изразени, на запустяване на войнушките бащини и прехвърлянето им във владение на мюсюлмани се наблюдават и чрез един друг ценен източник - регистъра на войнушки бащини от 1606 г., съставен във връзка с отмяната на службата на войнуците от казите София, Шехиркьой, Берковица, Знеполе и Брезник във „Втората” (т. нар. Малка конюшня), при което тези бивши войнуци вече били обложени по системата „макту”. Към времето на съставяне на регистъра мнозина от войнуците изоставили бащините си, вследствие на което много поземлени парцели са отбелязани като празни и необработвани. Това, на свой ред, довело до навлизането във войнушките селища на мюсюлмани, несвързани с войнушката институция, които бързали да се възползват от отказа на някои войнуци да стопанисват бащините си. Въпросните мюсюлмани са записани като пълноправни владетели на войнушките бащини, но са обложени с една доста по-ниска сума от онази, която отменените войнуци плащали като макту, а именно - 300 акчета. Изглежда точно това по-ниско облагане с макту, съобразено с религиозната принадлежност на владетците, станало причина в процеса на усвояване на празните войнушки бащини да се включат и други предприемчиви мюсюлмани, включително и еничари.

Във войнушките регистри от края на XV и първата половина на XVI в. не е отбелязана реалната площ на войнушките бащини в дьонюми, а само бройката поземлени парцели, съставляващи отделните бащини. Въз основа на тези регистри, следователно, е невъзможно да се отчете истинската имуществена диференциация сред войнуците – още повече, че както недвусмислено показва един по-късен регистър от 1570 г., който съдържа пълни данни за бащините на ямаците на войнушкия санджакбей, между броя парцели във войнушката бащина и нейната площ не съществувала право-пропорционална връзка. Регистърът от 1570 г., който засега е единственият извор, позволяващ да се изследва реалното имотното разслоение сред войнуците (и по-точно - сред ямаците на войнуцбея), сочи, че то не било толкова драстично. Всъщност, близо половината от тях (48%) владеели земи от 70 или повече дьонюми, а по-малоимотните лица, със земи под 50 дьонюма, съставлявали едва 10% от всички подчинени на

санджакбея ямаци. Обаче фактът, че османските регистри от XVI в. навеждат на мисълта за едни относително изравнени възможности на войнуците в сферата на аграрната икономика, не означава, че при определени условия отделни представители на войнушкото население не могли да постигнат и едно по-високо благосъстояние. Доказателство за това например е твърде диференцираното (до съотношение 1:3) макту, което заплащали отменените войнуци от казите София, Шехиркьой, Берковица, Знеполе и Брезник през 1606 г. Вероятно по-същественото замогване на отделни войнуци се дължало не толкова на приходите, които те реализирали от обработването на своите бащини, а на някои допълнителни или съпътстващи дейности – например занаятчийство и скотовъдство.

В последния, трети параграф на главата, е представена по региони и в сравнителен план **структурата на аграрното производство във войнушките стопанства по данни на войнушките регистри от XVI в.** Анализът на тези данни води до извода, че макар водещо за войнушкото население из цялата българска територия да било производството на традиционни зърнени култури, съществували и някои регионални особености, предопределени най-вече от спецификата на местната екологична среда.

Като най-разнообразно се очертава войнушкото стопанство в Пловдивско, Пазарджишко и Софийско, където войнушките бащини включват много лозя, овощни градини и ливади. Специално в Пловдивско и Пазарджишко регистраторите са отбелязали и значителен брой парцели за засаждане на лен. В селища като Станимака, Перушица, Пастуша, Лесичово и Калугерово пък, където в някои случаи се обработват между 5 и 7 лозя във всяка войнушка бащина, войнуците активно развиват лозарството и винопроизводството. В същото време големият брой ливади в бащините на войнуците от Средногорието (например в Панагюрище, Попинци, Стрелча), както и в много от войнушките села от нахията София, показва, че в тези региони войнуците се занимавали активно със скотовъдство – един отрасъл, който впоследствие ще се окаже решаващ за стопанския просперитет на някои емблематични войнушки селища като например Панагюрище.

Войнуците от Никополския санджак обаче, както сочи войнушкият опис на служещите от санджака, изготвен през 1548 г., развивали едно далеч по-еднообразно селскостопанско производство в сравнение със „събратята” си на юг от Стара планина. Те залагали най-вече на традиционните зърнени култури и отчасти на лозарството. В бащините на местните войнуци не фигурират ливади и овощни градини, което показва,

че скотовъдството и овощарството не представлявали интерес за тях. Вероятно тъкмо слабото развитие на скотовъдството, което с времето се превръща в един все по-перспективен отрасъл, обяснява и историческата участ на някои от големите войнушки селища в Северна България като Пордим, Брест и Бръшлян, които така и не успяват да се издигнат до значими стопански и културни средища през Възраждането, по подобие например на Панагюрище, Жеравна и Перущица.

В ЗАКЛЮЧЕНИЕТО на дисертацията са систематизирани по-важните изводи и приноси, направени в хода на изследването.

* * *

Основните приноси на дисертационния труд могат да бъдат представени по следния начин:

- В научен оборот е въведен един значителен масив османотурски архивни източници, които разкриват реалното състояние на войнушката институция през първите два века от нейното съществуване и хвърлят светлина върху редица непроучени до този момент аспекти от ранната ѝ история.

- Направен е критичен преглед на литературата върху войнуклуката от времената на Възраждането до наши дни и са отхвърлени някои битувачи в нея митологеми и идеологеми.

- Изказано е предположението, че войнушката институция, която според османските наративи възникнала през 70-те г. на XIV в. на основата на доосманската войнишка организация на Балканите, най-вероятно била учредена в района на днешния град Пловдив и в Североизточна Тракия (Ямболско и Сливенско). Аргументи за това са почерпани преди всичко от изцяло запазения непубликуван войнушки опис TD 151 от 1528/29 г., чиито данни показват, че век и половина след завоюването войнуците от споменатите райони на Тракия продължавали да бъдат обособени в една отделна група, пряко подчинена на войнушкия санджакбей, докато войнуците от останалите части на българските земи, завладени от османците след 70-те г. на XIV в., били поставени под ръководството на войнушките сераскери.

- Проследени са, доколкото това позволяват източниците, процесът на постепенно „свиване” на войнушкия корпус чрез превръщането на част от доскорошните войнуци в рая, както и етапите на трансформация на войнушката служба от военна във военно-помощна в периода между края на XV и началото на XVI в., като е разгледана и „преходната” категория на т.нар. „отменени” войнуци.

- Въз основа на регистъра от 1528/29 г., както и на някои наративни източници, е характеризирана службата на войнуците в Държавните конюшни в столицата. Уточнен е численият състав на рекрутираните от българските земи войнуци (общо 6705 души, от които годишно дежурни 2163 души) и е описано разпределението им, съобразно изпълняваните от тях функции, в т.нар. Малка и Голяма конюшня към двореца, с нейните две отделения – Вътрешно и Външно.

- Изследвана е управленската йерархия на войнушката институция в двете ѝ нива - провинциално и централно. С помощта на новопривлечената документация са анализирани статутът, функциите и кадровият състав както на низшите звена, в които длъжностите се заемали от християни, така и на средния и висш команден състав, състоящ се от мюсюлмани, който засега е бил обект на много слабо внимание в историографията. Установени са административно-териториалните единици и селищата, в които живеели или били зачислени на служба войнушките офицери. Защитена е хипотезата, че войнушкият санджакбей бил единствен за цяла Румелия и че негово седалище бил град Пловдив (Филибе).

- Представени и анализирани са най-общите статистически данни за войнушкото население в широките граници на българската етническа територия и нейната периферия - от Северна Добруджа до днешна Македония и Източна Сърбия през изследвания период. Показано е разпределението на това население по административно-териториални единици и е пресметнат неговият относителен дял в рамките както на християнската общност, така и на категориите със специален статут.

- С помощта на османската регистрова информация, както новоиздирена, така и публикувана, за пръв път в относителна пълнота е реконструирана мрежата от войнушки селища в българските земи, регионалната ѝ специфика и промените, които настъпват в нея през изследвания период. Разгледано е географското разпределение на войнуците по административно-териториални единици и населени места. Проследена е динамиката на населението във войнушките селища през XVI в., като са потърсени евентуалните политически и икономически фактори, от които тя била повлияна.

- Наблегнато е на приемствеността между доосманската войнушка и османската войнушка организация. Доказателство за тази приемственост с доосманската епоха се търси във факта, че повечето от по-значимите войнушки поселения от османско време са стари населени места, данни за които се откриват още в най-ранните османски описи. Немалка част от тях са разположени в хинтерланда на крупните средновековни военно-

административни центрове или в предпланинския пояс, в близост до стари средновековни крепости.

- Направен е опит да се осмисли политиката на османската власт за регулация на броя на войнушкото население. Изложено е становището, че тази политика била подчинена на една основна тенденция, забележима още от първите десетилетия на XVI в. и особено от втората му половина - тенденцията за увеличаване на дела на държавните приходаизточници с цел приоритетно финансиране на по-боеспособната платена армия за сметка на спахийската конница. С това е обяснено както записването на доскорошни войнуци и войнушки резервисти като данъкоплатци към султанските хасове (както става например с т.нар. отменени войнуци в Кюстендилско и с войнушките резервисти от Никополско), така и прехвърлянето на бивши войнуци като рая към султанските вакъфи или към вакъфите и мюлковете на видни членове на династията (както се случва с някои големи войнушки селища в Пловдивско и Пазарджишко). Изтъква се, че войнуците запазват или увеличават своя брой най-вече в тимарските селища.

- С помощта на информацията от османските регистри е обоснована тезата, че не бива да се преувеличава значението на войнушкия елемент за стопанския подем на християнските селища в българските земи. Демонстрирано е, че крупни войнушки села (като Пордим, Брест и Бръшлян например) така и не успяват да постигнат стопански разцвет. В същото време възходът на някои селища (например Перушица) се дължи по-скоро на техния вакъфски статут, отколкото на присъствието в тях на войнуци, а просперитетът на други войнушки селища (например Панагюрище и Жеравна) е свързан най-вече с развитието на скотовъдството и джелепството.

- Чрез различни примери, най-ярките от които се отнасят до ловчанските села Торос и Галата, е оспорено виждането, че войнушкото присъствие било надеждна гаранция срещу процесите на ислямизация. Паралелно с това е опровергана, чрез примера за селата от Чепинския край, и обратната постановка - за войнуците като волни или неволни проводници на ислямизацията.

- Осъществен е подробен преглед на нормативния, в т.ч. и данъчен статус на различните категории войнушко население (редовни войнуци, зевайд-войнуци, отменени войнуци и ямаци на войнушкия санджакбей). Констатирано е, че въпреки системното нарушаване на нормативно гарантираните войнушки привилегии и данъчни преференции, войнуците от всички разреди все пак остават доста по-облагодетелствани в сравнение не само с обикновената рая, но и с повечето категории население със

„специален” статут и се доближават до съсловието на т.нар. „военни” (аскери), към които се числят и на книга.

- Разгледана е войнушката бащина като основа на индивидуалното войнушко стопанство. Засегнат е въпросът за нейния размер и са изяснени механизмите за нейното разширяване. Очертани са и промените във владелческия състав на войнушките бащини, настъпили в резултат от отмяната на войнукука в някои райони, и по-специално - преминаването на войнушки бащини в ръцете на мюсюлмани, включително и еничари. Доказано е, че броят парцели, съставляващи войнушката бащина, не е надежден индикатор за реално владенията от войнуците обработваеми земи. На базата на единствения засега регистър от 1570 г., който дава данни за действителната площ на войнушките бащини, е очертана имуществената диференциация сред войнуците и е направен изводът, че тя не била силно изразена.

- Сравнена е структурата на аграрното производство сред войнуците от различните български краища. Констатирано е, че на север от Стара планина войнушкото стопанство е много по-еднообразно от това в Южна България, както и че икономическият възход на някои емблематични войнушки селища на юг от Балкана като Панагюрище и Жеравна най-вероятно е свързан с развитието там на перспективния през следващите векове животновъден отрасъл.

Публикации по темата на дисертацията:

Йорданов, Кр. Нови сведения за войнуците в Панагюрище и Панагюрския край през XV- XVI век. – В: *Българското възрожденско общество - Проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината на доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. Съст.: Пл. Божинов, А. Кирилова. С., 2012, 259 - 280, ISBN 978-954-322-544-6.

Йорданов, Кр. Селищата с войнушко население от казата Филибе в края на XV и първата половина на XVI век. – В: *От регионалното към националното. Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от V национална научна конференция „От регионалното към националното – история, краезнание и музейно дело“ на Исторически музей – Полски Тръмбеш, посветен на 140- годишнината от възстановяването на Българската православна църква и 135 - годишнината на Априлското въстание*. Издателство „Абагар“. Велико Търново, 2012, 217- 228. ISBN 978-954-427-966-0.

Йорданов, Кр. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV-XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. – *Исторически преглед* (под печат).

Йорданов, Кр. Към демографската история на две войнушки селища в Пловдивско през османската епоха: Перушица и Пастуша в края на XV – 70-те години на XVI век. – В: *Материали от XIV научна конференция „Перушица в българската история“, посветена на 150 години Читалище „Просвета“, 175 години Петър Бонев и 136 години Априлско въстание*. Научен ръководител Елка Дроснева, 20 април 2012 г. (под печат).

Йорданов, Кр. Селищата с войнушко население в Севлиевския край през първата половина на XVI век. – В: *Материали от националната научна конференция „430 години град Севлиево“*, 26 ноември 2010 г. (под печат).